

ISSN 1999-4214 (print)
ISSN 2957-5095 (online)

ЕУАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN HUMANITIES
INSTITUTE

№4/2022

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2022

Бас редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Еуразия гуманитарлық институтының доценті, филология ғылымдарының кандидаты,
Астана, Қазақстан

Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
Еуразия гуманитарлық институтының доценті, философия докторы (PhD)
Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабек Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрышжан Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмбаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Саым: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.

Меншіктенуші: «Еуразия гуманитарлық институты»

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022

Басуға 30.11.2022ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі.

БТ. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89

«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
*Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института,
Астана, Казахстан*

Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
*Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института,
Астана, Казахстан*

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабек Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курышжан А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ

*Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz*

Вестник Евразийского гуманитарного института.
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт».
Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на
переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022
*Подписано в печать 30.11.2022ж. Формат 60*84 1/8. Бум.
Типогр. Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89
Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»*

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**

*Candidate of Philological Science, Associate Professor of the Eurasian Humanities Institute,
Astana, Kazakhstan*

Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**

*Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the Eurasian Humanities Institute,
Astana, Kazakhstan*

Editorial Board

- Aimuhambet Zh.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
- Aktayeva K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
- Absadyk A.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Bredikhin S.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
- Гайнуллина Ф.А.** Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
- Yermekova T.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
- Yesirkepova K.K.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Zhusipov N.K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
- Kurbanova M.M.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
- Kamzabek D.** Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
- Kuryshzhan A.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
- Oner M.** Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
- Pimenova M.V.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
- Seifullina F.S.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF

*Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect
Zhumabayev Tel/Fax: (7172) 561 933: E-mail:
eagi.vestnik@gmail.com, Caïm: ojs.egi.kz*

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No.KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 30.11.2022 Format 60*84 1/8. Paper.

Printing house Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

©Eurasian Humanities Institute

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТІЛБІЛІМІ–ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

ӘБДІРӘСІЛОВ Е.Қ., ДӘУРЕНБЕКОВА Л.Н., ЖУНИСОВА Ж.Ә.	Қуғын-сүргін (репрессия) тақырыбына қатысты терминдердің мазмұндық, құрылымдық ерекшеліктері.....	7
БЕГИМОВА Г.А., БАЙБОСЫН Ә.М.	Абай облысындағы түр-түс мәнді топонимдер.....	17
BISMILDINA D., KAMIEVAG., SANDYBAYEVA A.T.	History of television language research in kazakh linguistics.....	25
КЕНЖАЛИНҚ.К., БАЛТАБАЙ Д.Ә.	Кірме сөздердің семантикалық сипаты («шежіре-и теракиме» еңбегі негізінде).....	37
СЕРКЕБАЕВА Г.Ы., БОРАНБАЕВ С.Р.	«Кодекс куманикус» қолжазбасындағы үстеулердің лексика-грамматикалық сипаты.....	47
ТАУБАЛДИЕВ М.Е., ҚҰЛМАНОВ С.	Тіркесті терминдерді аудару мәселелері (Қазақ тележурналистика саласының материалдары негізінде).....	55
ТҰЯҚБАЕВА Р.Р., АШЕНОВА А.Т., ТОЙБЕКОВА С.Р.	Қазақ тілін үйретуде фольклордың маңызы.....	71
ЧУЛАКОВА З.У., ЖУРАВЛЕВА Е.А.	Принципы и способы формирования имени бренда (на примере наименований казахстанских брендов алкогольной продукции).....	81

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

БАЙТАНАСОВА Қ.М., ҚАСЕН А.Т., СЕЙПУТАНОВА А.Қ.	Қазақ батырлық ертегілеріндегі «ғажайып туу» мотивінің қызметі.....	90
ЕРЛАНОВА А.Е.	Мәшһүр Жүсіптің ағартушылық бағыттағы өлеңдерінің поэтикасы.....	102
ЕРСАИНОВА А.Б.	Сәбит Мұқановтың әдеби – ғылыми шығармашылығы.....	110
ЖАМАНКОЗОВА А.Т., ЗАГАТОВА С.Б., ТУСУПБЕКОВА М.Ж.	Эмоциональная рефлексия как опыт эстетического анализа в романе А.Нурманова «Гибель кулана».....	118
ЖАНБЕРШИЕВА Ұ.Н., ОРАЛОВА Г.С.,	Сыр еліндегі киелі нысандар жайлы аңыздар.....	126
ЗНАКУЛАҮЕВ А.М., ТАКИРОВ S.U., СОҮЛЕМЕЗ О.	Historical discourse and allusion.....	134
ЖЕТІБАЙ Р.Қ.,	Ж. Нәжімеденов прозасындағы психологизм көрінісі	147

КЕНБАЕВА А.З., ПАНГЕРЕЕВ А.Ш., МАМБЕТОВА Г.Ж.	Функции топонимов в эпосе «Едиге» (на материале казахской, каракалпакской и татарской национальных версий).....	155
КУРМАНГАЛИЕВА Г.Т., КАРТАЕВА А.М.	Абайтану ғылымының қалыптасу тарихы.....	166
KRUGLIK J., KOBZHASSAROVA S.T., ZHUMSAKBAYEV A.T.	The principle of historicism in the works of A. Kekilbayev.....	173
SARSEMBAYEVA S., AITUGANOVA S.Sh	Poetics of the literary simulacrum.....	180

**ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ – МЕТОДИКА
ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ – METHODOLOGY OF
TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE**

ЖОРОКПАЕВА М.Д., ОРАЛБЕКОВА А.А., ШАДИЕВА. Н.Х.	Медициналық жоо-да қазақ шетел студенттерін оқытудағы оқытушының кәсіби-педагогикалық қызметінің ерекшелігі.....	187
---	--	-----

ҒАЛЫМ. ТҮЛҒА. ҚАЙРАТКЕР

ДӘУРЕНБЕКОВА Л.Н.	Амангелді Құсайынұлының білім берудің ұлттық моделін қалыптастырудағы ұстанымы.....	198
-------------------	--	-----

М.Е. ТАУБАЛДИЕВ¹

С. ҚҰЛМАНОВ²

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан¹
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан²
(e-mail: meirambekt@gmail.com¹, k.k.sarsen@mail.ru²)

ТІРКЕСТІ ТЕРМИНДЕРДІ АУДАРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ (Қазақ тележурналистика саласының материалдары негізінде)

Аңдатпа. Мақалада қазақ телевизиялық журналистика саласында жиі қолданылатын терминдік тіркестердің жасалу жолдарын, оларды орыс тілінен аудару барысындағы кемшіліктердің себептерін, балама нұсқаларын және т.б. айқындау мақсат қойылды. Сонымен қатар зерттеу барысында орыс тіліндегі жұрнақты терминдік тіркестерді қазақ тіліне аудару үдерісінде туындайтын лингвистикалық мәселелерді талдау мақаланың өзектілігін айқындайды.

Мақалада орыс тіліндегі тіркесті терминдердің қазақ тіліндегі баламаларына қатысты мынадай мәселелер қарастырылды: жекелеген терминдердің баламасы немесе аударылуы; орыс тіліндегі «-н- жұрнағы + -ый/-ая/-ое жалғауы», «-ск- жұрнағы + -ий/-ая/-ое жалғауы», «-ов- жұрнағы + -ый/-ая/-ое жалғауы», «не- приставкасы + түбір + -н- жұрнағы + -ый/-ая/-ое жалғауы» үлгілерінің аударылуы және т.б. Орыс тіліндегі тіркесті термин қазақ тіліне әртүрлі қосымшалы тіркесті термин түрінде аударылғанда олардың әрқайсысының өзіндік жеке мағынасы болатындығы, сонымен қатар қазақ тележурналистикасында қолданылып жүрген тіркесті терминдердің «Termincom.kz» электрондық базасында тіркелген, яғни Қазақстан Республикасы Үкіметі жанындағы Республикалық терминология комиссиясы бекіткен баламаларымен, салалық терминологиялық сөздіктерде берілген аудармаларымен сәйкес келмейтіндігі анықталды.

Телевизиялық журналистика саласында тіркеспен келетін терминдердің баламасын анықтау барысында синтез, индукция, дедукция, топтастыру, жүйелеу сияқты жалпылингвистикалық әдістермен қатар аудармадағы морфологиялық трансформация, лексикалық және морфологиялық калькалау тәрізді жекелеген әдіс-тәсілдер, сондай-ақ әлеуметтік лингвистиканың зерттеу тәсілінің бірі – сауалнама әдісі кеңінен қолданылды.

Зерттеу барысында жүргізілген сауалнамада телевизия мамандары қызметінде жиі қолданылатын тіркеспен келетін терминдер таңдап алынып, сауалнамаға республикалық және халықаралық деңгейдегі БАҚ өкілдері, «Ұлттық аударма бюросы» мамандары, ғылыми-зерттеу институттарының аударма ісімен айналысатын ғылыми қызметкерлері қатысты.

Түйін сөздер: термин, терминология, терминжасам, тележурналистика, аударма, біріздендіру, жұрнақ.

Кіріспе. Ұлттық терминологияның лингвистикалық проблемаларын зерттеу тіл білімінің ғана объектісі емес, жалпы ғылым мен білім беру тілін, техника мен технология тілін дамытудағы кезек күттірмейтін мәселе саналады. Ғылым саласы дамыған сайын онда қолданылатын тілдік бірліктердің күн санап көбейетіні – заңдылық. Себебі тілдегі термин – заттың атын ғана емес, ұғымның, процестің атауын білдірумен қатар, тілдің қоғамдағы қолданыс аясын көрсететін күрделі құбылыс, ғылым тілін дамытудың негізгі тетігі.

XX ғ. 20-30-жылдары қазақ тілінің ұлттық терминшығармашылығының қалыптасу кезеңі саналады. Ұлттық терминологияның іргетасын қалаушы – Ұлт көшбасшысы А. Байтұрсынұлы, Х. Досмұхамбетұлы, Т. Шонанұлы, Ж. Аймауытұлы, Ж. Күдерин, С. Қожанұлы, Е. Омарұлы, Қ. Кеменгерұлы, А. Мамытұлы және т.б. қазақ білімпаздарының жасаған терминдері мен ғылым салалары бойынша жазған және аударған еңбектері тіліміздің төл терминжасам кеңістігін қалыптастырды. Алайда Кеңес одағы кезеңінде «ортақ терминологиялық қор» қалыптастыру бағытындағы қасаң саяси қағида қазақ тілінің терминжасам жүйесін қасақана дағдарысқа ұшыратты. Бұл ойымызды филология ғылымдарының докторы, академик Ш. Құрманбайұлының мына сөзімен тұжырымдауға болады: «...Егер отызыншы жылдарға дейінгі алаш оқығандары секілді әр саланың терминдерін өз тілімізде жасауға үлкен мән беріп, бұл іске белсене араласып отырғанда қазір терминжасамның үлгілері орнығып, термин шығармашылығындағы төл тәжірибе мен ұлттық дәстүріміз қалыптасқан болар еді» [1,19].

Кез келген мемлекеттің формациялық жүйесі оның саяси өміріне ғана емес, ұлт тілінің әлеуетіне де ұзақ жылдар бойы әсер ететіні белгілі. Сондықтан болар, социалистік-тоталитарлық жүйені бастан кешкен біздің елімізде күні бүгінге дейін ұлттық терминология тиісті деңгейде міндетін атқара алмай келеді. Мысалы, орыс тіліндегі терминдердің тұрпат межесі мен мазмұн межесін сақтап қолдану үшін аударма процесінде, оның ішінде терминжасамда көп жағдайда калька тәсілі (толық/жартылай) жиі пайдаланылып келді. Осы себепті ұлттық терминологиялық қорымызда ұлт тілінде жасалған терминдердің үлес салмағы әліге дейін аз болып отыр.

XX ғасырдың 90-жылдары, қазақ тілі мемлекеттік тіл мәртебесін алғаннан кейін, қазақ терминологиясы жаңа бағытта дами бастағаны мәлім: терминдерді қазақшалау үдерісі күшейе түсті, ғылым салалары бойынша баламалы терминологиялық сөздіктер көптеп жарық көріп, терминология саласы лингвистикалық және салалық пәндердің ғылыми зерттеулерінің объектісі ретінде дами түсті.

Ұлттық тіліміздің төл сөздерін жаңғыртып, жаңа терминдік атау ретінде қолдану, туыстас түркі тілдерінің терминологиялық қорының озық тәжірибесін пайдалану, құрылымы бөлек тілдерден енген терминдерді қабылдау тәртібі, терминдердің танымдық-жұмсалымдық функциясының ғылыми негіздемесін жасау қазіргі кезеңдегі ұлттық терминологияның негізгі мәселелері болып отыр.

Қазіргі уақытта «термин» ұғымы таза тілдік тұрғыдан ғана емес, таныммен байланысты, қатысым (коммуникация) теориясы негізінде қарастырылады. Мысалы, тілші-ғалым Б. Шустер «термин» ұғымын «когнитивтік лингвистика, прагматика тұрғысынан зерттеуді, сондай-ақ қазіргі жаңа тәсілдерге, соның ішінде социометрия арқылы анықтауға басымдық берген дұрыс» деп есептесе [2, 168], ғалым Э. Рохлина «термин» ұғымының әртүрлі анықтамаларының болуы, термин типтерінің жіктелуі, жүйелеу, стандарттау, біріздендіру секілді негізгі терминологиялық проблемаларға баса назар аударып, терминнің қолданыс аясындағы циклдік өрісін зерттеудің маңыздылығына тоқталады [3, 174].

Тілші-ғалым И. Усманов ғылыми терминологияның негізгі мәселелеріне және оларды шешудің басым тәсілдеріне, соның ішінде қарым-қатынастың тиімділігін қамтамасыз ету аясында терминологияны стандарттауға баса назар аударады [4, 20].

Тілші-ғалымдар Б. Жонкешов пен А. Үдербаевтың пікірінше, терминнің жалпы қолданыстағы сөзден семантикалық айырмашылығы – терминнің ұғыммен байланысы, оның ғылым, техника, өндірістің белгілі бір саласына қатыстылығы [5, 31]. Демек, термин болу үшін сөз мағынасы біреу ғана болуға тиіс, ауыспалы мағынасы болмайды, термин нақты заттардың атауын ғана емес, ғылымның тар шеңберіндегі дерексіз ұғымдардың атауын білдіреді.

Қазіргі ақпараттық кеңістіктегі жаһандану үрдісінің, ғылыми-техникалық прогрестің ықпалына байланысты қазақ телевизиялық журналистика саласы күн өткен сайын кірме сөздермен, жаңа терминдермен толығып отыр. Мемлекеттік тілде хабар тарататын телевизия мамандары жұмыс барысында қолданатын жеке сөздерден тұратын терминдер былайша топтастырылады: а) орыс тіліне еуропа тілдерінен еніп, орыс тілінің заңдылығына сай қолданылған терминдер: *титр, кран, студия, камера, сценарий, диафрагма, кадр, анонс* және т.б.; ә) орыс тілінен еніп, орыс тілінің заңдылығына сай қолданылған терминдер: *наезд, отъезд, подача, наушник, , ушка, отводка, подводка* және т.б.; б) орыс тілінен еніп, қазақ тілінің заңдылығына сай қолданылған терминдер: *шәпкі, плашкі, перебибкі, ушкі* және т.б.; в) қазақ тіліндегі баламасы бола тұра, қазақ және орыс тілдеріндегі нұсқасы жарыса қолданылып жүрген терминдер: *звук – дыбыс, подводка – кіріспе, отводка – шегініс, клип – бейнебаян, реклама – жарнама, тема – тақырып* және т.б.; г) гибрид терминдер: *бейнематериал, бейнесюжет, видеобайланыс, бейнекамера, лайвтүсірілім, бейнеинженер* және т.б. [6].

Тілші-ғалымдардың зерттеуінше, аналитикалық тәсілмен жасалған терминдер дара терминдерден әлдеқайда басым, мысалы, еуропа тілдері терминологиясының 95%-ын құрайды. Ғалым С. Исакова зерттеу жұмысында мынадай мәліметтер келтіреді: «Ағылшын тіліндегі сөздердің тіркесуі арқылы жасалған терминдер жалпы терминологияның 70% көлемін құрайтынын дәлелдесе, ал орыс терминологиясындағы тіркесті терминдер терминологиялық қордың 77%-ын құрайды деп көрсетеді. Терминжасамда синтаксистік тәсіл өте белсенді түрде жұмсалады. Термин жасаудың бұл дәстүрлі тәсілі қазір де ең өнімді тәсілдердің бірі болып табылады» [7, 20]. Осы ретте қазақ телевизиялық журналистика саласының терминдік тіркестерінің қолданылу жиілігін, жасалу жолдарын, аудару барысындағы кемшіліктердің себептерін, балама нұсқаларын және т.б. айқындау осы мақаламыздың негізгі мақсаты ретінде алынып отыр. Сонымен қатар зерттеу барысында орыс тіліндегі жұрнақты терминдік тіркестерді қазақ тіліне аудару үдерісінде туындайтын лингвистикалық мәселелерді талдау мақаланың өзектілігін айқындайды.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Телевизиялық журналистика саласында тіркеспен келетін терминдердің баламасын анықтау барысында синтез, индукция, дедукция, топтастыру, жүйелеу сияқты жалпылингвистикалық әдістермен қатар аудармадағы морфологиялық трансформация, лексикалық және морфологиялық калькалау тәрізді жекелеген әдіс-тәсілдер, сондай-ақ әлеуметтік лингвистиканың зерттеу тәсілінің бірі – сауалнама әдісі кеңінен қолданылып, оған қатысушылардың жауаптары жүйеленіп, кесте түрінде топтастырылды.

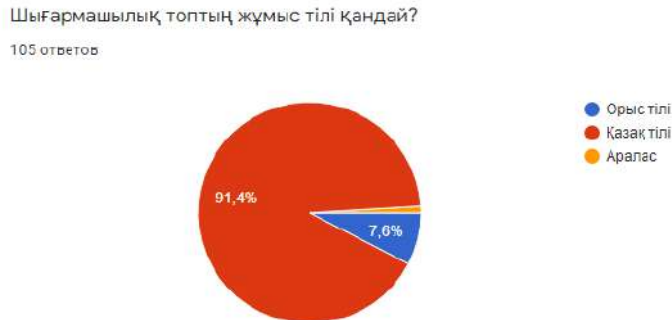
Зерттеу жұмысында тележурналистика саласындағы тіркеспен келетін терминдердің қазақ тіліндегі баламаларына қатысты жүргізілген анонимді сауалнамаға қатысқандар саны – 105 адам.

Зерттеу тәжірибесінде, алдымен, респонденттердің шығармашылық жұмыс тілі, жынысы, жасы, білімі, аймақ-өңірі сұралды. Сауалнамаға, негізінен, «Қазақ журналистері» (256 адам) және «Түркітілдес журналистер қоры» (175 адам) ресми форум-чатының телевизия мамандары, «100 жаңа оқулық» жобасын жүзеге асырған «Ұлттық аударма бюросының» аудармашы-редакторлары, «Хабар», «КТК», «Қазақстан», «Первый канал Евразия» телеарналарының редактор-журналистері, «Ғылым ордасына» қарасты ғылыми институттардың қызметкерлері ерікті түрде қатысты.

Зерттеу жұмысы <https://docs.google.com/forms/d/1> онлайн-сервисінде ұйымдастырылып, 2022 жылғы 8 ақпан мен 30 мамыр аралығында өткізілді /16 апта/.

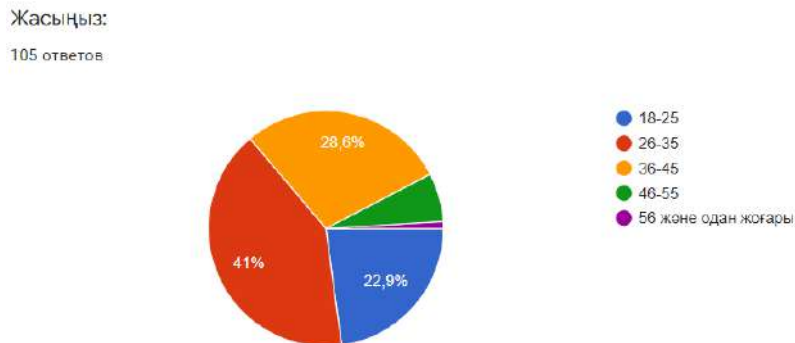
Сауалнамада қойылған «Шығармашылық топтың жұмыс тілі қандай?» деген сауалға былайша жауап берілген: 91,4%-ы – «қазақ тілі», 7,6%-ы – «орыс тілі», 1%-ы – «аралас». Сауалнаманың бұл тармағы осы мақаланың ғана емес, жалпы қоғамның кез

келген саласындағы аса маңызды мәселе болып саналады. Өйткені қазақтілді аудиторияға контент-материал әзірлейтін сала мамандарының жұмыс тілі – ең негізгі көрсеткіш. Ұлттық терминология мәселелерін тиімді шешу, ұйымдастыру-үйлестіру жұмыстарын жүйелеуде маңызды категория болып саналады (1-сурет).

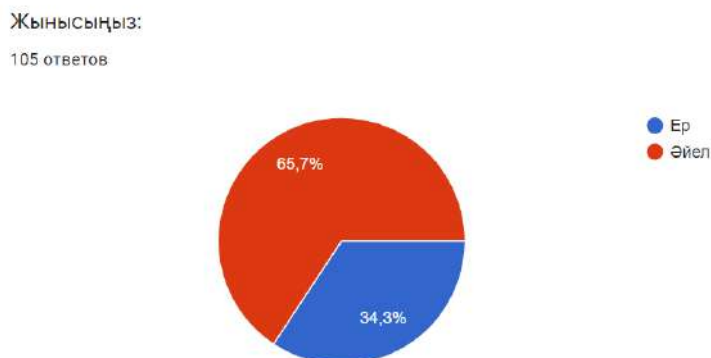
Сурет 1. Шығармашылық ұжымның жұмыс тілінің көрсеткіші

Сауалнамадағы респонденттердің жас мөлшері жайлы тармақ Кеңес одағы кезеңінде білім алған мамандар мен Тәуелсіздік жылдарында қалыптасқан ұрпақтың тілдік санасы мен көзқарасындағы айырмашылықты айқындау мақсатында қолданылды. Мысалы, 41% – 26-35 жас аралығы; 28,6% – 36-45 жас аралығы; 22,9% – 18-25 жас аралығы; қалғаны 56 жас және одан жоғары екенін байқауға болады (2-сурет).

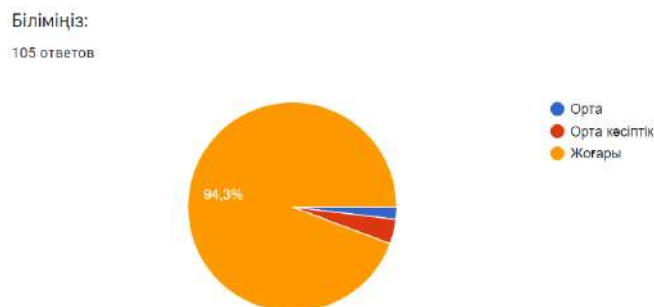
Сурет 2. Респонденттердің жас мөлшерінің көрсеткіші

Үшінші сауал респонденттердің жынысына қатысты қойылды: 65,7% – әйел адам, ер адамдар үлесі – 34,3% (3-сурет).

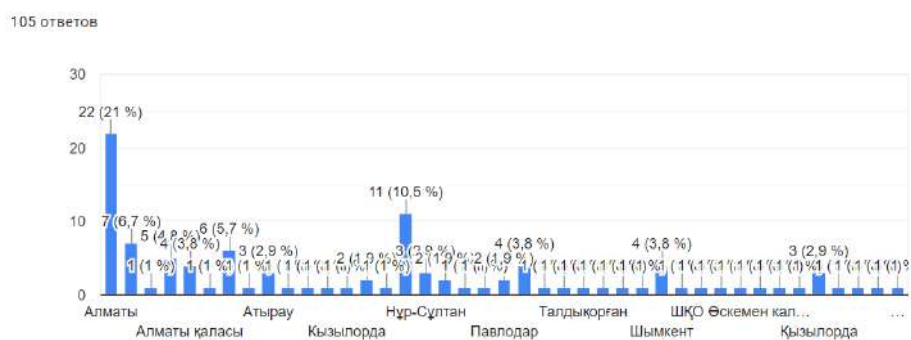
Сурет 3. Респонденттердің жынысы бойынша көрсеткіш

Сауалнамаға қатысқан азаматтардың 94,3%-ы – жоғары білімді болса, орта, орта кәсіптік білімі бар қатысушылардың көрсеткіші аз болды (4-сурет).

Сурет 4. Респонденттердің білімі бойынша көрсеткіш

Сауалнамаға қатысушылардың арасында Алматы, Нұр-Сұлтан және Шымкент қалаларында қызмет етіп жатқан мамандардың саны басымырақ болды. Оның себебі де белгілі: мәдени орта, қоғамдық қызмет және т.с.с. Сондай-ақ Атырау, Қызылорда, Павлодар, Талдықорған, Өскемен қалаларынан қатысушылардың да үлесі жоғары болды (5-сурет).

Сурет 5. Сауалнамаға қатысқан өңірлер көрсеткіші

Талқылау мен бақылау. Сауалнамаға қатысушыларға орыс тіліндегі тіркесті терминдердің қазақ тіліндегі баламалары беріліп, «Қай нұсқаны қолданасыз?» деген сауал қойылды. Тіркесті терминдердің бекітілген терминдер тізіміндегі, кәсіби сала мамандары қолданып жүрген нұсқаларын көрсетумен қатар өзіндік ұсыныс-пікірлерін білдіру үшін «Өз таңдауыңыз» тармақшасы берілді. Сауалнамада орыс тіліндегі бір сыңары «түбір + **-н-** жұрнағы + **-ый/-ая/-ое** жалғауы» (ішінара «түбір + **-ск-** жұрнағы + **-ий/-ая/-ое** жалғауы»; «түбір + **-ов-** жұрнағы + **-ый/-ая/-ое** жалғауы», «**не-** приставкасы + түбір + **-н-** жұрнағы + **-ый/-ая/-ое** жалғауы») үлгісімен келетін аналитикалық тәсілмен жасалған жиі қолданыстағы тіркесті терминдер мен олардың қазақ тіліндегі баламалары таңдап алынды (1-кесте).

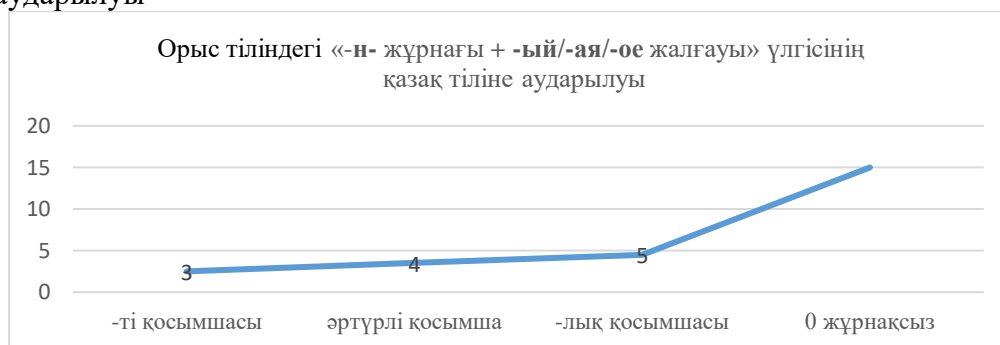
Кесте 1. Сауалнама нәтижелері бойынша қысқаша ақпарат

№	Термин атауы	Қазақ тіліндегі бекітілген нұсқасы	Сауалнама бойынша жиі қолданылатын нұсқа
1	рекламный ролик	Жоқ	жарнама ролигі
2	телевизионная команда	Жоқ	телевизия ұжымы
3	рекламный текст	жарнамалық мәтін	жарнама мәтіні
4	монтажный лист	монтаждау парағы	монтаж парағы
5	сценарный план	Жоқ	сценарий жобасы
6	петличный микрофон	ілгекті микрофон	ілмек микрофон

7	закадровый текст	Жоқ	кадр сыртындағы мәтін
8	эксклюзивный материал	эксклюзивтік материал	эксклюзивті материал
9	эфирное время	эфир уақыты	эфир уақыты
10	дикторский текст	дикторлық мәтін	диктор мәтіні
11	телевизионный рекламный налог	Жоқ	тележарнама салығы
12	призматическая установка	Жоқ	призматикалық қондырғы
13	негативная пленка	негативтік таспа	негатив таспа
14	радиовещательное оборудование	Жоқ	радиохабар тарату қондырғысы
15	видеомонтажный комплекс	Жоқ	бейнемонтаж кешені
16	гибридная сеть	гибридті желі (будандасқан жүйе/желі)	гибридті желі
17	эфирные помехи	эфирлік (эфирдегі) бөгеуілдер	эфирдегі бөгеуілдер
18	нелинейный монтаж	Жоқ	жүйесіз монтаж
19	линейный монтаж	Жоқ	жүйелі монтаж
20	телевизионный эффект	Жоқ	теледидар әсері

Қандай да бір тілдегі терминді екінші тілге аудару үдерісінде аударатын (шығыс) тілдегі сөзжасамдық (терминжасамдық) тілдік бірліктің баламасы ретінде оның аударылатын (кіріс) тілдегі мағынасын беретін тілдік бірлік қолданылады. Мысалы, орыс тіліндегі «-н- жұрнағы + **-ый/-ая/-ое** жалғауы» үлгісімен келетін терминдер қазақ тіліне **-лық** және **-лы** қосымшасымен аударылып жүр. Төмендегі кестеде орыс тіліндегі аталған үлгімен келетін тіркесті терминдердің қазақ тіліндегі баламалары ретінде қосымшалардың қолданылу шкаласы көрсетілді (2-кесте).

Кесте 2. Орыс тіліндегі «-н- жұрнағы + **-ый/-ая/-ое** жалғауы» үлгісінің қазақ тіліне аударылуы

Сауалнама нәтижесінде алынған ақпаратқа (1-кесте) лингвистикалық талдау жасау барысында орыс тіліндегі «-н- жұрнағы + **-ый/-ая/-ое** жалғауы» үлгісімен келетін тіркесті терминдердің қазақ тіліне бірнеше нұсқада аударылатыны анықталды. Мысалы, сауалнамадағы «Рекламный текст. Қай нұсқаны қолданасыз?» деген сұраққа респонденттердің 76,2%-ы – «жарнама мәтіні» нұсқасы деп жауап берсе, «жарнамалық мәтін» нұсқасын таңдағандар саны – 20% болды. «Termincom.kz» сайтындағы (<https://termincom.kz>, 2019) «Мәдениет және өнер» саласында «жарнамалық мәтін», ал «Экономика және қаржы» бөлімінде «жарнама мәтіні» деп аударылған. Сауалнама қорытындысы көрсеткеніндей, орыс тілінен калька тәсілімен аударылатын сөздерге жалғанатын өнімді жұрнақтардың бірі **-лық/-лік** қосымшасын «түсіріп» қолдану құбылысы жиілей бастаған және осыған байланысты уақыттың өтуімен «жарнама мәтін» нұсқасы басымдық алады деп ойлаймыз.

Осы ретте орыс тіліндегі «рекламный текст» тіркесті терминінің баламасы ретінде қазақ тележурналистикасында кеңінен қолданылып жүрген «жарнамалық мәтін», «жарнама

мәтіні» және «жарнама мәтін» деген тіркесті терминдердің анықтамаларына назар аударайық.

«Рекламный текст (жарнамалық мәтін) – жарнамалық мәтінді тексеру кезінде көптеген қажетті деталі, фирмалық және тауарлық, кейде жарнамалық ұраны да жасырын ұсталады. Сондықтан да мәтінде қатысушылар жарнама фирмасы мен оның өнімін анықтауы тиіс» [9,261].

«Текст для рекламы (Рекламный текст)» – это текст, содержащий рекламную информацию, отличающийся следующими признаками: содержит информацию о физическом или юридическом лице; товарах, идеях и начинаниях; предназначен для определенного круга лиц; это не просто горка эпитетов, приправленных призывами к действию и ограничениями по времени. Хороший рекламный текст сродни гениально написанной картине – будет собирать вокруг себя толпы людей.» (<https://scienceforum.ru/2016/>).

«Жарнама мәтіні» тілдік құралдар арқылы да, вербалды емес құралдар арқылы да ұлттық мәдениеттің белгілерін көрсетуі қажет. Ал ұлттық мәдениеттің танылуы тілдің ұлттық белгілері: сөз қолдану, грамматикалық заңдылығы, нормалары игерілгенде көрінеді. Жарнама мәтіні ұлт тілімен, ұлттық мәдениетпен байланысты қалыптасатын жағдайда ғана, өзінің негізгі мақсатын атқара алады» (<https://massaget.kz/qaarc/qa/13058/>, 2015).

Берілген анықтамаларға сүйенсек, мынадай қорытынды жасауға болады:

1) Жарнамалық мәтін – тұтынушы назарына ұсынылмаған, концепция күйінде әзірленген жоба-үлгі. Мұндағы «жарнамалық» сөзі – «жарнама» зат есіміне **-лық** жұрнағын жалғау арқылы жасалған қатыстық сын есім, яғни «жарнамалық мәтін» тіркесті термині «жарнама жасауға арналған мәтін» деген мағына береді.

2) Жарнама мәтіні – концепция түрінде жасалған, барлық талаптар мен өтініштер қарастырылған, жұртшылық назарына ұсынылуға дайын мәтін үлгісі. Мұндағы «жарнама» сөзі, бір қарағанда, түбір тұлғалы зат есім сияқты көрінгенімен, мұндағы **-ның** ілік септігінің жалғауы нөлдік формада қолданылып, яғни «жасырын» қолданылып, тәуелдік тұлғалы «мәтіні» зат есімімен изафеттік тәсіл арқылы тіркескенде меншіктік қатынасты білдіреді, яғни «жарнама(-ның) мәтіні» тіркесті термині «жасалатын немесе жасалған жарнаманың мәтіні» деген мағына береді.

3) Жарнама мәтін – орфографиялық-стистикалық тексерістен өткен, ел назарына ұсынылған, өнім түріндегі жария мәтін түрі. Мұнда «жарнама» түбір тұлғалы зат есім «мәтін» түбір тұлғалы зат есіммен қабыса байланысып, «жарнама мәтін» тіркесті термині біртұтас атауыштық терминге айналған.

Сондай-ақ тілімізде орыс тіліндегі терминдерді қазақ тіліне аудару барысында мұндай «үлгідегі» қолданыстардың жиілегенін айта кеткеніміз жөн. Мысалы, «призматическая установка» терминінің қазақ тіліне аударылып қолданылу сұлбасы мынадай: «призматикалық қондырғы» → «призмалық қондырғы» → «призмалы қондырғы» → «призма қондырғы» (3-кесте).

Кесте 3. Орыс тіліндегі «призматическая установка» терминінің қазақ тіліне аударылуы

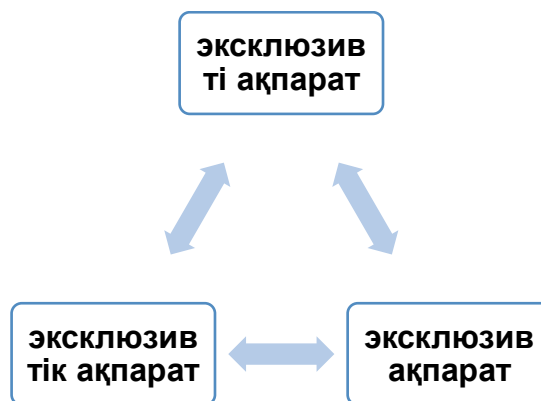
Орыс тіліндегі «призматическая установка» терминінің қазақ тіліне аударылған баламаларының мағынасын талдап көрейік: «призматикалық қондырғы» – орыс тіліндегі қосымшаларды қазақ тіліне калька тәсілімен аудару кезінде қателікке жол берілген, орыс тіліндегі сөздің түбірі – «призматика» емес, «призма»; «призмалық қондырғы» – призмаға қатысты (арналған) қондырғы; «призмалы қондырғы» – призмасы бар қондырғы (?); «призма қондырғы» – қондырылған призма (?).

Орыс тіліндегі «призматическая установка» терминіне мынадай анықтама беріледі: «угловая дисперсия спектральной призмы; установка формируемой диспергирующей призмой или призмной системой [12, 220]. Бұл тіркесті терминнің салалық анықтамасына сүйене отырып, орыс тіліндегі «призматическая установка» тіркесті терминінің қазақ тіліндегі баламасы ретінде «призмалық қондырғы» тіркесті терминін қолданған дұрыс деп санаймыз.

Сөзжасамдық **-лық/-лік** және **-лы/-лі** формантының қатысуымен жасалған терминдік зат және сын атауларына көптеген мысал келтіруге болады: *жарнамалық ролик – жарнама ролигі – жарнама ролик; эксклюзивтік ақпарат – эксклюзивті ақпарат* (4-кесте) және т.б.

Мұндағы орыс тіліндегі «рекламный ролик» тіркесті терминінің қазақ тіліне аударылған баламаларының мағынасын талдап көрейік: «жарнамалық ролик» – қандай да бір затты жарнамалауға арналған ролик; «жарнама ролигі» – жасалатын немесе жасалған жарнаманың ролигі; «жарнама ролик» – жарнама ретінде қолданылатын ролик (біртұтас атауға айналған). Сондай-ақ орыс тіліндегі «эксклюзивная информация» тіркесті терминінің қазақ тіліне аударылған баламаларының мағынасы мынадай: «эксклюзивтік ақпарат» – қандай да бір ерекше әсер тудыруға арналған ақпарат; «эксклюзивті ақпарат» – қандай да бір ерекше, айрықша ақпарат; «эксклюзив ақпарат» – қандай да бір ерекше ақпаратқа берілетін біртұтас атау. Демек, орыс тіліндегі «рекламный ролик» тіркесті терминінің қазақ тіліндегі баламасы ретінде қолданылып жүрген «жарнамалық ролик», «жарнама ролигі», «жарнама ролик», орыс тіліндегі «эксклюзивная информация» тіркесті терминінің қазақ тіліндегі баламасы ретінде қолданылып жүрген «эксклюзивтік ақпарат», «эксклюзивті ақпарат», «эксклюзив ақпарат» тіркесті терминдерінің өз алдына жеке-жеке мағынасы болады.

Кесте 4. Орыс тіліндегі «эксклюзивная информация» тіркесті терминінің қазақ тіліне аударылуы

Жоғарыдағы талдаулардан көріп отырғанымыздай, **-лық/-лік** және **-лы/-лі** қосымшасының термин жасауда өзіндік грамматикалық-семантикалық ерекшеліктері болады. Осы орайда «Қазақ грамматикасы» еңбегінде **-лық/-лік** және **-лы/-лі**

форманттарының шығу тегі туралы айтылып, **-лы/-лі** жұрнағы **-лық/-лік** аффиксінің қысқартылған тұрпаты, фонетикалық дамуының нәтижесі ретінде қарастырылады [13, 232]. Демек, бұл жұрнақтардың күні бүгінге дейін белгілі бір деңгейде бірінің орнына бірі жұмсалып, терминдердің фонетикалық жарыспалы нұсқасының қалыптасуы әрі тарихи, әрі лингвистикалық-эволюциялық түрткіжайттардың (фактор) әсерінен болуы мүмкін деп тұжырымдауға болады.

Сын атауларын жасайтын **-лық/-лік** және **-лы/-лі** сөзжасамдық форманттарының қатысты және сапалық сын есім жасайтын семантикалық сәйкестігімен қатар өзіндік сөзжасамдық және сөз түрлендіруші қызметінде ерекшеліктер болады. Мәселен, а) **-лық/-лік** аффиксі әрі сын есім, әрі зат есім жасауда ерекше белсенді болса, **-лы/-лі** жұрнағы сын есім ғана жасайды; ә) **-лық/-лік** жұрнағы арқылы жасалған қатыстық сын есім өзі анықтайтын зат атауын өзінің «мағыналық құрамына сыйдырып», зат есімге айналады, мысалы, «адамдық» зат есімі «адамдық қасиет» сөз тіркесінің мағынасын білдіреді; б) **-лы/-лі** жұрнағы негізінен қатыстық сын есім тудырып, заттың белгісін, меншіктілігін, белгілі бір нәрсенің білдіреді; в) **-лық/-лік** және **-лы/-лі** жұрнақтары негізінен зат есімдерге жалғанып, сындық мағына тудырса, **-лық/-лік** жұрнағы сан есімге (*жетілік, төрттік*), **-лы/-лі** жұрнағы модаль сөзге жалғанып (*керекті кісі*) сындық мағына тудырады; г) **-лы/-лі** жұрнағы әсіресе тіл білімі терминдерін жасауда белсенді келеді: *хабарлы сөйлем, сұраулы сөйлем, бұйрықты сөйлем, лепті сөйлем, есімді тіркес, етістікті тіркес, тұрақты тіркес, түйдекті тіркес, дәстүрлі грамматика, функционалды грамматика, болжалды келер шақ, мақсатты келер шақ, сабақты етістік, шартты рай, дауысты дыбыстар, үнді дауыссыздар, үйірлі мүше, күрделі сөз, қанатты сөз, нүктелі үтір және т.б.*; ғ) **-лық/-лік** қосымшасы мәнмәтіндік туынды формалар (*кітаптық қағаз, көйлектік мата, үйлік ағаш, көрпелік мата, есіктік ағаш*) туғызады; д) **-лы/-лі** қосымшасы кез келген зат есімге жалғанып, иелік, барлық мәнді сөйлеу формаларын (*үйлі болу, кітапты болу, көйлекті болу, телефонды болу, сөмкелі адам, қызыл көйлекті қыз және т.б.*) жасайды; е) **-лы/-лі** қосымшасы алдымен қатыстық сын есімдер жасайды да, мұндай қатыстық сын есімдер тілдің даму процесінде сапалық сындар қатарына өтеді (*салмақты, тәрбиелі, мейірімді, көргенді, білімді*), ал **-лық/-лік** қосымшасы арқылы жасалған қатыстық сын есімдер сапалық сынға өтпейді. Сонымен қатар **-лық/-лік** формантының бірде зат есім тудыру, бірде сын есім тудыру, тіпті, есімше тұлғаларынан кейін де жалғануы оның әмбебаптығын көрсетеді және **-лық/-лік** қосымшасы үстейтін мағына мәнмәтінге байланысты болады [14, 20-22]. Демек, **-лық/-лік** және **-лы/-лі** қосымшасы көпфункционалы қызмет атқарады: түбір сөз бен сөз формасына жалғанып, сөзжасамдық та, грамматикалық та мағыналар тудырады. Қолданыста бұл қосымшалардың сөз түрлендіруші, форма тудырушы қызметі басым келеді. Аталған **-лық/-лік** және **-лы/-лі** қосымшасының терминжасамдық қызметі осы жинақталып көрсетілген ерекшеліктеріне байланысты деп санаймыз.

Зерттеу барысында орыс тіліндегі «**-н-** жұрнағы + **-ый/-ая/-ое** жалғауы» үлгісінің қазақ тіліне **-лау/-леу** қосымшасымен аударылуы деректеріне көңіл бөлінді. Мысалы, орыс тіліндегі «монтажный лист» тіркесті термині қазақ тіліне «монтаждау парағы» → «монтаж парағы» → «монтажпарақ» түрінде аударылып қолданылады. Енді осы аударма нұсқаларының мағынасын талдап көрейік: «монтаждау парағы» – қандай да бір материалды монтаждауға арналған парақ; «монтаж парағы» – қандай да бір материалды монтаждау үшін қолданылатын парақ; «монтажпарақ» – қандай да бір материал монтаждалған парақтың атауы. Демек, орыс тіліндегі «монтажный лист» тіркесті терминінің қазақ тіліндегі баламасы ретінде қолданылып жүрген «монтаждау парағы», «монтаж парағы», «монтажпарақ» тіркесті терминдері өз алдына жеке-жеке мағына береді.

Сонымен қатар орыс тіліндегі «монтажный лист» тіркесті термині қазақ тілінде «монтаж беті» және «монтаж парағы» деп аударылып, оларға мынадай екі түрлі анықтама беріледі: «**Монтаж беті** – түсіріліп біткен және тираждауға дайын фильм мазмұнының қысқа әдеби жазбасы. **Монтаж парағы** – прокаттағы фильм көшірмесінің ілеспелі бақылау құжаты. Монтаж парағында алғашқы қатардан соңғы қатарға дейінгі кадрлар бойынша толық және дәл сипаттама болады және белгіленген форма бойынша жасалады: 1) монтаж жоспарының реттік нөмірі; 2) монтаж қатарының сипаттамасы мен мазмұны; 3) нақты сұхбат немесе жазбалардың мазмұны; 4) негізгі дыбыстық мазмұны; 5) монтаж қатарының бір кадрге дейінгі дәлдіктегі метражы; 6) жалпы метраж», – деп берілген [15, 118]. «Іс жүргізу және мұрағат ісі» саласында «монтаждау парағы» деп аударылған (<https://termincom.kz/search/?termin=>, 2020). Негізі, «list» – тізім, «page» – парақ. Демек, «монтаж тізімі», яғни бейнематериалдардың орналасу тәртібі, реті» дегенді білдіреді. Сауалнама нәтижесі мынадай: 55,2% – «монтаж парағы» деп қолданады, 38,1% – «монтаждау парағы» дегенді белгілеген, қалған пайыздық үлес – «монтаждық парақ», «монтажпарақ», «әрлеу қағазы» нұсқаларына тиесілі.

Кесте 5. Орыс тіліндегі «монтажный лист» тіркесті терминінің қазақ тіліне аударылуы

Жоғарыдағы талданған мысалдардан, бір жағынан, «жарнамалық мәтін» → «жарнама мәтіні» → «жарнама мәтін», «призматикалық қондырғы» → «призмалық қондырғы» → «призмалы қондырғы» → «призма қондырғы», «эксклюзивтік ақпарат» → «эксклюзивті ақпарат», «эксклюзив ақпарат»; «монтаждау парағы» → «монтаж парағы» → «монтажпарақ» қолданыстарының жеке-жеке мағыналық ерекшеліктері болатыны байқалса, екінші жағынан, бұл қолданыстарға тілдік үнем үдерісі әсер ететіні аңғарылады. Мұндай тілдік үнем үдерісі әсіресе матаса байланысқан тіркесті терминдерде байқалады. Мысалы, Жердің серігі → Жер серігі → жерсерік(<https://termincom.kz/sear>, 2015).

Зерттеу барысында орыс тіліндегі «-н- жұрнағы + -ый/-ая/-ое жалғауы» үлгісінің қазақ тіліне -дегі/-дағы қатыстық сын есім тудырушы жұрнақ ретінде саналып жүрген қосымшамен аударылу деректері де кездесті. Мысалы, «эфирные помехи» терминдік тіркесі салалық терминологиялық сөздіктерде қазақ тіліне «эфирлік бөгеуілдер» және «эфирдегі бөгеуілдер» терминдік тіркесімен, сондай-ақ «эфирдің бөгеуілдері», «эфир

бөгеуілі» деген нұсқада да аударылады. Біздің ойымызша, «эфирдегі бөгеуілдер» нұсқасы терминдік тіркестің анықтамасына сай келеді деп санаймыз.

Осы жерде **-дегі/-дағы** қосымшасын **-де/-да** жатыс септігінің тұлғасы, ал **-гі/-ғы** функционалды жұрнақ деп бөлетін көзқарасқа [16, 9] қосылатынымызды айта кеткіміз келеді.

Зерттеу барысында орыс тіліндегі «**-ск-** жұрнағы + **-ий/-ая/-ое** жалғауы» үлгісінің қазақ тіліне негізінен **-лық/-лік** қосымшасымен, сондай-ақ **-лы/-лі** жұрнағымен және нөлдік формамен аударылатыны анықталды. Мысалы, орыс тіліндегі «дикторский текст» тіркесті терминінің қазақ тіліндегі баламасы ретінде «дикторлық мәтін» тіркесі бекітілсе, салалық терминологиялық сөздіктерде «диктор оқитын мәтін», «диктор мәтіні» сөз тіркестері қолданылады. Сондай-ақ «риторический запрос» – «шешендік сұрау», «ритмическая верстка» – «ырғақты верстка», «ромбическая антенна» – «ромбы антенна» және т.б. қолданыстары кездеседі [15].

Зерттеу барысында орыс тіліндегі «**-ов-** жұрнағы + **-ый/-ая/-ое** жалғауы» үлгісінің қазақ тіліне әртүрлі тәсілдер арқылы аударылатынын байқадық. Мысалы, «закадровый текст» – «кадр сыртындағы мәтін», «внутрикадровый монтаж» – «кадр ішіндегі монтаждау», «кадришілік монтаждау», «текстовая информация» – «мәтіндік ақпарат», «световая реклама» – «жарықты жарнама» және т.б.

Сауалнамада орыс тілінде **«не-** приставкасы + түбір + **-н-** жұрнағы + **-ый/-ая/-ое** жалғауы» үлгісімен келетін тіркесті терминдердің қазақ тіліне **-сыз/-сіз** қатыстық сын есім тудырушы жұрнағымен, сөз алдынан келетін **бей-** қосымшасымен, **-лық/-лық** қосымшасынан кейін **емес** болымсыз көмекші етістігінің келуімен аударылатыны анықталды. Мысалы, орыс тіліндегі «нелинейный монтаж» тіркесті термині қазақ тіліне «сызықтық емес монтаж», «бейсызық монтаж», «сызықсыз монтаж», «жүйесіз монтаж» түрінде аударылады.

Сауалнама нәтижесінде орыс тіліндегі тіркесті терминдерді қазақ тіліне аудару үдерісінде олардың құрамындағы жекелеген сөздердің (терминдердің) түрліше аударылатыны анықталды. Мысалы, «гибридная сеть» термині (толық атауы: гибриді талшықты-коаксиалды желі (НФС)) 2019 жылы «гибриді желі» деп бекітілген. «Мәдениет және өнер» саласында «будандасқан жүйе (желі)» деген нұсқасы қолданылады. Дегенмен «гибриді желі» нұсқасы кең қолданыста екені байқалады: 55,2% респондент «гибриді желі» деп қолданады, ал 28,6% қатысушы «гибрид желі» дегенді таңдаған. Сауалнамада сондай-ақ «будандасқан желі», «будан желі», «аралас желі», «гибридік желі» деген ұсыныстар да кездеседі. Бірақ «гибрид» компонентінің қолданысы басым.

Сауалнамада берілген «негативная пленка» терминіне берілген «жағымсыз таспа» нұсқасын көпшілік қолдаған. Мұның себебі осы терминнің: «инверттелген суретті бейнеге кескіннің реңкі мен түсі түпнұсқадағы реңкі пен түсіне қарама-қарсы берілетініне» деген анықтамасына байланысты болса керек. Нәтижеге назар салсақ, 36,2% маман «негатив таспа», 33,3% респондент «негативтік таспа», 23,8% қатысушы «негативті пленка» деп қолданған. Және «негатив үлдір» баламасы да қолданыста бар екенін байқауға болады. Бекітілген терминдер сайтында «негативтік таспа» баламасы бекітілген. Сондай-ақ «таспа» термині «лента» және «пленка» терминінің баламасы ретінде қолданылады. Осы ретте телевизиялық журналистика саласында жарыса қолданылып жүрген «пленка» терминін «үлдір», «лента» терминін «таспа» түрінде біріздендіру керек деп ойлаймыз.

Сонымен қатар «сценарный план» терминдік тіркесі «сценарлық жоба», «сценарий жобасы», «сценарийлік жоба», «жоба сценарийі» сөз тіркесімен; «петличный микрофон» терминдік тіркесі «ілгекті микрофон», «ілгек микрофон», «ілмек микрофон»

сөз тіркесімен; «видеомонтажный комплекс» терминдік тіркесі «бейнемонтаж кешені», «видеомонтаждау кешені», «бейнеқұрастырылым кешені» сөз тіркесімен; «радиовещательное оборудование» терминдік тіркесі «радиохабар таралымы қондырғысы», «радиохабар тарату қондырғысы» сөз тіркесімен; «телевизионный рекламный налог» терминдік тіркесі «тележарнамадан алынатын салық», «тележарнама салығы», «тележарнамалық салық» сөз тіркесімен аударылған.

Сауалнамада берілген орыс тіліндегі «телевизионный эффект» тіркесті терминінің қазақ тіліндегі баламаларына былайша дауыс берілген: 50,5% – «теледидар әсері», 20% – «телеәсер», 12,4% – «теледидардың эффектісі». Сондай-ақ орыс тіліндегі «телевизионный эффект» тіркесті терминін қазақ тіліне аудару бойынша мынадай ұсыныс-пікір жазылған: «теледидардың әсерлілігі», «теледидар эффектісі», «теледидардың эффектісі», «телевизиялық эффект», «телевизия әсері», «теледидардың әсері», «телеэффект», «спецэффект».

Termincom.kz сайтында «теlefotoэффект», «эффект телевидения» / «телевидениенің әсері» берілгенімен, «телевизионный эффект» нұсқасы көрсетілмеген. Соңғы кездері кірме сөздерді жартылай калькалау тәсілінде (өзге тілдегі сөз үлгісін жартылай игеру) **теле-**қосымшасы «телевизия» терминінің қысқартылған формасында, «телеарна, теледидар, телевизия» сөзімен алмастырылып, қолданылып жүр: *телесабақ, телеұжым, телеэффект* және т.б.

Нәтижелер. Қазақ тележурналистикасында қолданылып жүрген тіркесті терминдердің «Termincom.kz» электрондық базасында тіркелген, яғни Қазақстан Республикасы Үкіметі жанындағы Республикалық терминология комиссиясы бекіткен баламаларымен, салалық терминологиялық сөздіктерде берілген аудармаларымен сәйкес келмейтіндігін жоққа шығара алмаймыз. Демек, сала мамандары мен тілші-ғалымдар бірлесе отырып, терминологиялық қорды ұлттық тіл негізінде қалыптастырмай, қазақ тілінің ғылым тіліне айналу әлеуеті ұзақ жылдарға жалғасуы мүмкін. Осы орайда тележурналистика терминологиясын біріздендіру маңыздылығы телевизия саласының көрермен қауымның, яғни көпшіліктің санасына, танымына, ойлауына, тіліне, діліне ықпалымен айқындалады.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, орыс тіліндегі тіркесті терминдердің қазақ тіліндегі баламаларына қатысты мынадай мәселелер туындайды: 1) бір сөздің бірнеше нұсқада аударылуы («эффект» – «эффект», «әсерлілік», «әсер»; «нелинейный» – «сызықсыз», «жүйесіз», «гибрид» – «будандасқан», «будан», «аралас», «гибридтік», «пленка» – «таспа», «үлдір»; 2) орыс тіліндегі «-н- жұрнағы + **-ый/-ая/-оә** жалғауы» үлгісінің түрліше аударылуы: а) **-лық/-лік** жұрнағымен («рекламный текст» – «жарнамалық мәтін»); ә) **-лы/-лі** жұрнағымен («линейный монтаж» – «сызықты монтаж»); б) **-лау/-леу** қосымшасымен («монтажный лист» – «монтаждау парағы»); в) **-дегі/-дағы** қосымшасымен («эфирные помехи» – «эфирлік бөгеуілдер»); г) **-дың/-дің** ілік септік тұлғасымен («телевизионный эффект» – «теледидардың әсерлілігі»); ғ) ілік септік тұлғасының нөлдік формада қолданылуымен («рекламный ролик» – «жарнама ролигі»); 3) орыс тіліндегі «-ск- жұрнағы + **-ий/-ая/-оә** жалғауы» үлгісінің түрліше аударылуы: а) **-лық/-лік** жұрнағымен («дикторский текст» – «дикторлық мәтін»); ә) **-лы/-лі** жұрнағымен («ритмическая верстка» – «ырғақты верстка»); б) нөлдік формамен («ромбическая антенна» – «ромбы антенна»); в) сипаттамалы түрде («дикторский текст» – «диктор оқитын мәтін»); 4) орыс тіліндегі «-ов- жұрнағы + **-ый/-ая/-оә** жалғауы» үлгісінің түрліше аударылуы: а) **-лық/-лік** жұрнағымен («текстовая информация» – «мәтіндік ақпарат»); ә) **-лы/-лі** жұрнағымен («световая реклама» – «жарықты жарнама»); б) сипаттамалы түрде («закадровый текст» – «кадр сыртындағы мәтін»); 5) орыс тіліндегі «не- приставкасы + түбір + **-н-** жұрнағы + **-ый/-ая/-оә** жалғауы» үлгісінің түрліше

аударылуы: а) **-сыз/-сіз** қосымшасымен («нелинейный монтаж» – «сызықсыз монтаж»); ә) сөз алдынан келетін **бей-** қосымшасымен («нелинейный монтаж» – «бейсызық монтаж»); б) **-лық/-лық** жұрнағынан кейін **емес** болымсыз көмекші етістігінің келуімен («нелинейный монтаж» – «сызықтық емес монтаж»); в) тіркесті терминнің біріккен сөз ретінде аударылуы («монтажный лист» – «монтажпарақ»); г) кейбір тіркесті терминдердің қысқарған формада қолданылуы («телевизионный эффект» – «телеэсер»); д) сондай-ақ қазақ тіліндегі бір сөз орыс тіліндегі бірнеше сөздің баламасы ретінде қолданылады («таспа» – «лента», «пленка»); е) орыс тіліндегі тіркесті термин қазақ тіліне әртүрлі қосымшалы тіркесті термин түрінде аударылғанда олардың әрқайсысының өзіндік жеке мағынасы болады (жарнамалық мәтін, жарнама мәтіні, жарнама мәтін), бұл қазақ тіліндегі қосымшалардың сөзжасамдық ерекшеліктеріне байланысты деп санаймыз.

Әдебиеттер

1. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы. Зерттеулер, оқулық, сөздік. Библиография. – Алматы: Сардар, 2014. – 928 б.
2. Schuster, В.М. (2019). «The contribution of terminology research to the understanding of science communication». Science Communication, Berlin, Boston: De Gruyter Mouton. – P.167-186.
3. Rokhlina, E., Abramova, E. (2019). Problems and prospects of systematization of general scientific terminology. Bulletin of the Cherepovets State University, 2. – P.173-185.
4. Usmonov, Y., Usmonova, Z. (2020). The role and importance of terminology in the study of specialized language. International journal on economics, finance and sustainable development ISSN (Electronic): 2620-6269/ ISSN (printed): 2615-4021. – P.19-23.
5. Жонкешов Б., Үдербаев А. География саласындағы қазақ тілінің баламасыз терминдері / ҚазҰУ Хабаршысы, №4 (180), 2020. – 30-36-бб.
6. Мамбетова М., Таубалдиев М., Құлманов С. Тележурналистика терминдерінің қолданысы: статистикалық талдау және тұжырым // Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің Хабаршысы. Филология сериясы, №2 (65).– Алматы, 2022.
7. Исакова С.С. Қазақ тіліндегі психология терминдері. Канд. диссертация. – Алматы, 2002. – 22 б.
8. <https://termincom.kz> электрондық базасы (ҚР)
9. Тұрсын Қ., Нұсқабайұлы Ж. Теледидар сөздігі – тележурналист анықтамалығы: Оқу құралы. – Алматы: «Білім», 2001. – 380 б.
10. <https://scienceforum.ru/2016/article>, 2016 Ғылым-білім сайты (РФ)
11. <https://massaget.kz/qaarc/qa/13058/>, 2018 Электрондық портал
12. Фотоника: Словарь терминов /Т.Е. Ковалевская, В.Н. Овсянко, В.М. Белоконев, Е.В. Дегтярев; Под ред. В.Н. Овсянко. – Новосибирск: Издательство СО РАН, 2004. – 342 с.
13. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – 784 б.
14. Жаңабекова А. Функционалды қосымшалар: Монография. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2016. – 112 б.
15. Massmedia және телекоммуникация терминдерінің қазақша-орысша-ағылшынша анықтамалық сөздігі. Казахско-русско-английский справочный словарь терминов. Massmedia и телекоммуникаций. Kazakh-russian-english references glossary. Mass media and telecommunications. Редактор-құраст.: Қ. Тұрсын – Алматы, «Қазақэнциклопедиясы» баспасы, 2015. – 632 б.
16. Мырзабеков С. Қазақ тіліндегі қызметтік морфемалар сөздігі. – Алматы, 1992. – 44 б.

М.Е. ТАУБАЛДИЕВ

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

С. КУЛМАНОВ

Институт языкознания имени А.Байтурсынулы, Алматы, Казахстан

**ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ
(на основе материалов казахской тележурналистики)**

Аннотация. Целью статьи является определение способов создания наиболее часто употребляемых в казахской телевизионной журналистике терминологических словосочетаний. Анализ лингвистических проблем, возникающих в процессе перевода на казахский язык суффиксальных терминологических элементов в русском языке, определяет актуальность статьи. В статье рассмотрены следующие вопросы, касающиеся эквивалентов русских терминологических словосочетаний в казахском языке: эквивалент или перевод отдельных терминов; суффикс «-н + окончания - ый/-ая/-ое», «-ск - суффикс + окончания - ий/-ая/-ое», «-ов - суффикс + окончания - ый/ - ая/ - ое», «не - приставка + корень + суффикс -н+ окончания -ый/ - ая / - ое» и др. При переводе терминологических словосочетаний на казахский язык с разными окончаниями каждый из них получает свой индивидуальный смысл, а также выявлено несоответствие терминологических словосочетаний, используемых в казахской тележурналистике с эквивалентами, утвержденными Республиканской терминологической комиссией при Правительстве Республики Казахстан, зарегистрированными в электронной базе «Termincom.kz», с переводами, представленными в отраслевых терминологических словарях.

В области телевизионной журналистики при определении эквивалента терминологических словосочетаний наряду с обобщающими методами, такими как синтез, индукция, дедукция, группировка, систематизация, широко использовались отдельные методы и приемы, такие как морфологическая трансформация в переводе, лексическое и морфологическое калькирование, а также один из исследовательских подходов социолингвистики – метод опроса.

В опросе, проводимом в ходе исследования, были выбраны термины, часто используемые в деятельности телевизионных специалистов. В опросе приняли участие представители СМИ республиканского и международного уровня, специалисты «Национального бюро переводов», научные сотрудники научно-исследовательских институтов, занимающиеся переводческой деятельностью.

Ключевые слова: термин, терминология, терминообразование, тележурналистика, перевод, унификация, суффикс.

M.YE.TAUBALDIYEV

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

S.KULMANOV

A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

**PROBLEMS OF TRANSLATION OF TERMINOLOGICAL COMBINATIONS
(Based on the materials of Kazakh TV journalism)**

Annotation. The purpose of the article is to identify ways of creating the most frequently used terminological combinations in Kazakh television journalism, the reasons for their non-compliance when translating them from Russian, alternative options, etc. At the same

time, the analysis of linguistic problems arising in the process of translating suffixal term elements into Kazakh in the Russian language determines the relevance of the article. The article considers the following issues concerning the equivalents of Russian terminological combinations in the Kazakh language: the equivalent or translation of individual terms; suffix "-н + endings -ый/-ая/-ое", "-ск - suffix + endings -ий/-ая/-ое", "-о-в- suffix + endings -ый/-ая/-ое", "не - prefix + root + suffix -н- + endings -ый/-ая/-ое", etc.

When translating terminological combinations into the Kazakh language with different endings, each of them gets its own individual meaning, and the discrepancy between the terminological combinations used in Kazakh TV journalism with equivalents approved by the Republican Terminological Commission under the Government of the Republic of Kazakhstan, registered in the electronic database, is revealed "Termincom.kz", with translations presented in industry terminology dictionaries. In the field of television journalism, when determining the equivalent of terminological combinations, along with generalizing methods such as synthesis, induction, deduction, grouping, systematization, separate methods and techniques such as morphological transformation in translation, lexical and morphological calculus, as well as one of the research approaches of sociolinguistics- the survey method were widely used.

In the survey conducted during the research, terms often used in the activities of television specialists were selected, representatives of the national and international media, specialists of the National Translation Bureau, researchers of research institutes engaged in translation activities took part in the survey.

Keywords: term, terminology, term formation, TV journalism, translation, unification, suffix.

References

1. Qūrmanbaiūly Ş. Qazaq terminologiasy. Zertteuler, oqulyq, sözdik. Bibliografia. – Almaty: Sardar, 2014. – 928 b.
2. Schuster, B.M. (2019). "The contribution of terminology research to the understanding of science communication". Science Communication, Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, p.167-186.
3. Rokhlina, E., Abramova, E. (2019). Problems and prospects of systematization of general scientific terminology. Bulletin of the Cherepovets State University, 2, p.173-185.
4. Usmonov, Y., Usmonova, Z. (2020). The role and importance of terminology in the study of specialized language. International journal on economics, finance and sustainable development ISSN (Electronic): 2620-6269/ ISSN (printed): 2615-4021, p.19-23.
5. B. Jonkeşov, A. Üderbaev. Geografıa salasyndağy qazaq tılınıñ balamasyz terminderı/QazQU Habarşysy, №4 (180), 2020, 30-36 b.
6. Mambetova M., Taubaldiev M., Qülmanov S. Telejurnalistika terminderınıñ qoldanysy: statistikalıq taldau jäne tūjyrym /Abylaihan atyndağy QazHQjäneÄTU Habarşysy: «Filologia gylımdary» seriasy, №2 (65), 2022, p.109-129.
7. İsakova S.S. Qazaq tılındegı psihologıa terminderı. Kand. disertasia. – Almaty, 2002. – 22 b.
8. «Termincom.kz» elektronдық bazasy.
9. Tūrsyn Q., Nūsqabaiūly J. Teledidar sözdıgı – telejurnalist anyqtamalyğy: Oqu qūraly. – Almaty: «Bılım», 2001. – 380 b.
10. Elektronдық portal: <https://massaget.kz/qaarc/qa/13058/>, 2018.
11. Ğylym-bılım saity (RF): <https://scienceforum.ru/2016/article>, 2016.
12. Fotonika: Slovār terminov /T.E. Kovalevskaia, V.N. Ovsük, V.M. Belokonev, E.V. Degtäre; Pod red. V.N. Ovsüka. – Novosibirsk: İzdatelstvo SO RAN, 2004. – 342 s.
13. Qazaq gramatikasy. Fonetika, sözjasam, morfologia, sintaksis. - Astana, 2002. –784 b.
14. Jañabekova A. Funkcionaldy qosymşalar: Monografıa.– Almaty: «Eltanym baspasy», 2016. – 112 bet.
15. Mass media jäne telekommunikasia terminderınıñ qazaqşa-oryşşa-ağylşynşa anyqtamalyq

sözdığı. Kazahsko-rusko-angliski spravochnyi slovär terminov Mass media i telekomuniksi. Kazakh-russian-english references glossary Mass media and telecommunications. Redaktor-qūrast.: Q. Tūrsyn – Almaty, «Qazaq ensiklopediasy» baspasy, 2015. – 632 b.

16. Myrzabekov S. Qazaq tilindegi qyzmettik morfemalar sözdığı. – Almaty, 1992. – 44 b.

Авторлар жайлы мәлімет:

Таубалдиев Мейрамбек Ерланұлы – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Таубалдиев Мейрамбек Ерланұлы – докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Taubaldiyev Meiramбек Yerlanuly – doctoral student of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Сәрсенбай Құлманов – А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Терминология орталығының жетекшісі, ф.ғ.к., доцент, Алматы, Қазақстан.

Сарсенбай Кулманов – руководитель Центра терминологии Института языкознания имени А. Байтұрсынұлы, к.ф.н, доцент, Алматы, Казахстан.

Sarsenbay Kulmanov – candidate of philological sciences, Head of the Center of Terminology, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhst